

ВИНЯТКОВА РОЛЬ КНЯЗЯ В.-К. ОСТРОЗЬКОГО В ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ (ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ, СХІДНА ЕКЛЕЗИАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА МАГНАТСЬКА ПРОТЕКЦІЯ В УМОВАХ РІЧПОСПОЛИТСЬКОГО ПРАВА ПАТРОНАТУ)

Князь Василь-Костянтин Острозький вважається однією з найвеличніших постатей нашої історії ранньомодерної доби. Заангажованість князя в боротьбу з унією (особливо після Берестейських соборів 1596 р.), його участь у передунійних та соборових подіях, які були об'єктом найбільшого зацікавлення істориків, ніби заступили все його довге життя і створили метафізичний образ найбагатшого магната Русі, захисника і лідера православ'я, просвітителя і мецената. Образ цей досить характерний, але далеко не вичерпний, позаяк не розкриває ні всієї масштабності постаті, ні її суперечливості, пов'язаних з духом часу.

Беззаперечно, що заслуги князя перед православною церквою є напевно величезними. Берестейський православний собор у жовтні 1596 р. вистояв перед натиском католиків саме завдяки його зусиллям. Відтак, було збережене українсько-білоруське православ'я, яке розквітло в добу Петра Могили. Якщо ми сьогодні позиціонуємо киево-руську християнську традицію як українську (на мою думку, саме могилянська церква може вважатися українською), то в цьому – величезна заслуга князя В.-К. Острозького. Ще один факт: князь не поступався під натиском католиків, які після смерті Никифора Тура хотіли посадити на Києво-Печерську архімандрію Іпатія Потія, і сприяв затвердженню Єлисея Плетенецького. Відтак, розпочалося “київське” національно-релігійне відродження.

Діяльність князя Василя-Костянтина Острозького, яка є предметом цього дослідження, тісно пов'язана з історією церкви тієї доби. Причому, саме релігійна історія після Люблінської унії 1596 р. стала тим подразником, який надовго, аж до початку масових козацьких рухів XVII ст., був каталізатором історичного розвитку, а Берестейська унія 1596 р. викликала потужний інтелектуальний сплеск, який значно посилив і поглибив відродження, розпочате в Острозі на два десятиліття раніше¹.

З відомих причин сталося так, що в національній історіографії, переважно завдяки впливові радянської доби, історію церкви дуже легко і просто відокремили від найважливіших суспільних інституцій та структур, навіть від мирянства². На мою думку, це негативно відбилося і на дослідженні Острозького відродження, яке з його академією та друкарнею висвітлювалося переважно зі світських (точніше – секулярних) позицій. Цікаво, що, наприклад, цього не сталося з дослідженням могилянської доби (можливо тому, що київське відродження очолювали церковні ієрархи). Зрозуміло, що знаходячись на нинішній стадії свого усвідомлення, мусимо повернутися обличчям до історії церкви XVI – XVII ст. Зокрема, давно слід перебороти “антикатолицький” синдром старої історіографії, а також застарілі уявлення про “вічну” кризу духовенства.

Релігійна діяльність В.-К. Острозького активно обговорювалася в літературі ще наприкінці XIX – у першій третині XX ст. Львівський історик Казімеж Левіцький написав навіть спеціальну працю, присвячену унійній політиці князя³. Епілогом хронології подій він уважав 1597 р., закінчуючи їх розгляд справою патріаршого екзарха Никифора, засудженого польською владою. Трактуючи ставлення князя до унії, автор відкинув концепцію Е. Ліковського⁴ про фанатизм і ображену амбіцію князя, а також заперечив виняткове значення впливу на нього протестантів. Найбільш дражливе і контроверсійне питання про причини спротиву князя В.-К. Острозького унії дослідник пов'язав з тезою про те, що єпископи-уніати його просто недооцінили. Крім того, вперше в історіографії на підставі серйозної аргументації було доведено, що князь не інспірував Наливайківщини (принаймні, антиунійних акцій)⁵. Незважаючи на ряд цінних авторських зауваг щодо релігійності В.-К. Острозького, все ж деякі його припущення були занадто гіпотетичними. Так, наприклад, К. Левіцький вважав, що після 1596 р. князь подався, а в зв'язку з поразками православних зазнав психічної депресії, яку доповнювала старість⁶.

Рецензенти праці К. Левіцького були не стільки критичними, скільки прагнули подати своє бачення найбільш контроверсійних проблем, пов'язаних з релігійною діяльністю В.-К. Острозького. Так, наприклад, В. Заїкин уважав, що головною причиною боротьби князя проти унії було прагнення зберегти величезний вплив і владу над церквою, які він міг утратити в результаті успішної реалізації Берестейського проекту⁷. На думку К. Ходиніцького, для більш об'єктивної характеристики релігійної діяльності князя потрібно було розширити хронологічні межі дослідження, принаймні, довести його до смерті В.-К. Острозького, тоді б не випали з поля зору події 1599 р. (об'єднавчий з'їзд православних з протестантами), на підставі чого традиційно доводилася прихильність князя до єретиків. Назагал, участь князя в релігійних процесах тогочасної доби характеризувалася, як доволі суперечлива⁸.

У своїй монографії, яка вийшла роком пізніше⁹, К. Ходиніцький доводив, що вихід з унійної партії Михайла Копистенського та Гедеона Балабана відбувся без втручання князя В.-К. Острозького, йшлося, отже, про їх “особисті” мотиви (сучасна історіографія стверджує протилежне¹⁰). Виникнення “православної опозиції” на чолі з В.-К. Острозьким дослідник пояснював, значною мірою, впливом протестантів, а також наполягав на правомірності переконання про амбітність князя. У рецензії В. Заїкіна¹¹ теза про опозиційність князя також пов'язувалася з передбачуваним ризиком порушення унією його становища в церкві та суспільстві. Найбільше зауважень мав до трактування К. Ходиніцьким постаті князя В.-К. Острозького та його унійних та антиунійних дій К. Левіцький¹². Він обстоював правильність своїх попередніх поглядів, аргументуючи їх новим рукописним матеріалом, який був недоступний іншим дослідникам.

З огляду на те, що в Польщі за останні десять років вийшло дві монографії про князя і про рід Острозьких, які належать торунському історикові Томашеві Кемпі¹³, можна навіть говорити про те, що тема належить здебільшого польській науці. В останній монографії вичерпно аналізується політика князя В.-К. Острозького щодо протестантів. До слова, Т. Кемпа є автором ще двох книг, в яких він торкається теми¹⁴. Т. Хинчевська-Геннель торкнулася проблеми формування міфу Острозького в українській літературі XVII ст.¹⁵

Історики в минулому дуже по-різному оцінювали релігійну діяльність князя. Ще М. Грушевський критикував його за брак твердості, послідовності та енергійності в досягненні культурних цілей, а відсутність ясності та цілеспрямованості в релігійній

політиці пояснював особливостями вдачі діяча¹⁶. Я. Крайцар, автор кількох ґрунтовних досліджень з історії унії, приписував В.-К. Острозькому релігійну байдужість¹⁷, а О. Галецький вважав його однаково ревним прихильником і православ'я, і католицизму¹⁸. Досьогодні, існує лише одне дослідження, в якому зроблена спроба еклезіологічного аналізу листів В.-К. Острозького¹⁹. Продовження текстологічного аналізу писемної спадщини князя може дати дуже плідні результати.

Сучасні історики церкви також далеко не однастайні в своїх поглядах. Так, наприклад, Б. Гудзяк стверджує, що князь не дуже розумівся в еклезіології, позаяк не звертав уваги на єпископат. Він прагнув системних змін, однак діяв в основному поза руською церковною системою; затрачені ним матеріальні засоби (ідеться про видання Біблії та створення школи) не були співрозмірними досягнутим звершенням. Окремі вчинки В.-К. Острозького історик вважає наївними і поверховими (погляди на церковне об'єднання), а нечіткість в проведенні політики пов'язує з особливостями переходною доби європейської історії. Возвеличенням грецької традиції В.-К. Острозький так і не зміг зупинити покатоличення руських князів та магнатів. Єдине, до чого не має претензій Б. Гудзяк, – до зусиль князя щодо пошквалювання зв'язків з Царгородом²⁰. Інший сучасний історик унії М. Дмитрієв висловлює припущення, яке має попередній характер (до часу написання повноцінної наукової біографії князя): В.-К. Острозький був людиною широких поглядів і дотримувався радше екуменічних, ніж конфесійних принципів²¹.

Релігійна діяльність і релігійна політика князя В.-К. Острозького, які посідали в його житті величезне місце, досліджувались чи не найбільше, проте, як видається, з досить позірною долею успіху. У цій публікації, яка є лише частиною задуманої більшої праці, автор зосередив свою увагу на кількох найважливіших, з його погляду, аспектах релігійної діяльності князя В.-К. Острозького. Вочевидь, саме ними не вичерпується вся багатогранність проблеми, дослідження якої належить продовжити.

1. Формування уявлень про виняткову роль В.-К. Острозького в православній церкві

Уявлення про виняткову роль князя В.-К. Острозького в православній церкві почали формуватися ще в другій половині XVI ст. Тобто, вони набули чітко окреслених рис ще в часі життя одного з найбільших тогочасних діячів. Н. Яковенко, яка вивчила панегірики Острозьким, зацікавилася вживанням у них епітета “великий”. Зокрема, у віршованій передмові до “Острозької Біблії” дослідниця помітила найранішу спробу возвеличення роду до рівня імператора Костянтина, Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого, а також фіксацію уявлення про його богообраність. Щоправда, в проведеному аналізі панегіричної літератури переважають зразки, присвячені Янушеві Острозькому. Прикметно, що образ князів Острозьких, створений панегіристами, поєднував дві лінії – героїко-діяльну та містичну. Серед цілого “шлейфу” ірраціональних мотивів, які були покликані до життя в панегіриках, дослідниця виокремила відверте богоуподібнення роду Острозьких²². При докладнішому розгляді, з'ясується, що згадана ірраціональність чи міфологічність в стосунку В.-К. Острозького, має стійке коріння. Тобто, вона аж ніяк не виглядає як продукт пізнішої історіографії.

Простуючи далі, проаналізуємо ширший комплекс джерел, в яких у різноманітних формах (причому, не обов'язково художніх) вивіщуються релігійні заслуги князя

В.-К. Острозького. Почну з передмов до острозьких друків, зініційованих та здійснених самим князем. Саме в них В.-К. Острозького прирівняно до Святого Володимира Хрестителя, причому, саме за релігійні діяння. Боронячи і поширюючи православ'я, В.-К. Острозький нібито продовжував справу Володимира²³. Вже в тексті титульного аркуша “Азбуки” 1578 р. восхваляється “благочестивий князь”, воевода і маршалок, який заснував в Острозі школу і гурток знавців Святого Письма²⁴. 1580 р. у передмові і післямові до “Псалтирі і Нового Заповіту” також уславлюються діяння князя на користь Христової церкви і “насладження” всього руського народу, підносячи його до рівня монарха (титулом “благочестивий” наділяли лише монархів), а також висловлюються здравиці на його честь і за його здоров'я²⁵.

На думку І. Мицька, вперше іменування “Божою милістю князь” документально зафіксовано в написі 1575 р. на підсвічнику з Гданська (зберігається в Острозькому історико-культурному заповіднику)²⁶. Пізніше І. Вишенський у посланні до князя і православних також назвав його благочестивим “государем”²⁷. Водночас, у “Пораді” (час написання твору є невизначеним) письменник подав іншу характеристику: “И чим же прославил Костянтин Острозкий, которий простоту християнскую отбѣг и хитрост мирскую папешское вѣры, як чачку прелестную, ухватил? Не скоро ли шез и пропав! А чем плод по собѣ не оставил? Для того, иж християнство стратил”²⁸. Зрозуміло, що цитована критика була майже винятковим явищем в тогочасній літературі, більш схильної до панегіризму.

У передмові до “Острозької Біблії” 1581 р., до якої включено лист-послання В.-К. Острозького, недвозначно згадано переклад Біблії слов'янською мовою великим Володимиром, який охрестив грішну руську землю. А далі йдеться про зусилля князя щодо пошуку “Септуагінти” для перекладу та наголошується на богоугодності і важливості цієї справи²⁹. Вважається, що даний сюжет є першим писемно засвідченим прикладом возвеличення князя В.-К. Острозького до рівня Святого Володимира, коли князь виставляє себе продовжувачем справи Святої Русі. Виявляється, сам В.-К. Острозький представив себе проводирем всієї православної церкви, не згадавши жодним словом короля Стефана Баторія. Саме послання має звичну для того часу форму урочистих монарших декларацій. Видання Біблії підкреслювало особу князя як володаря з кола тих провідників держав і народів, які були оточені літургійним кульгом³⁰. У згаданій передмові Герасима Смотрицького князь уподібнювався з імператором Костянтином Великим, Володимиром Святославичем і Ярославом Мудрим, а дім Острозьких названо богообраним³¹. Цікаво, що львівський єпископ Г. Балабан у 1580-х рр. звертався до князя у схожій формі: “христолюбивого и благочестивого княжате...”³².

Видатну роль князя підкреслено в посвятах йому ряду книг (водночас, у цьому факті дослідники вбачають покровительство князя над полемічною літературою)³³. Першим був, вочевидь, Петро Скарга, який присвятив видання “Про єдність Церкви Божої...” (1577 р.) В.-К. Острозькому. Єзуїт досить тактовно нагадав князеві про його зв'язки з католиками, у тому числі й спорідненість з католицьким магнатським родом Тарнавських. Саме П. Скарга утвердив князя в переконанні, що він є відповідальним за спасіння східних християн³⁴. Друга з відомих посвята уміщена до передмови книги Стефана Зизанія “Казанье Святого Кирилла Патріарха иерусалимского, о антихристе...”, видана у Вільні 1596 р.³⁵ Тут заслуги В.-К. Острозького перед православною церквою виводяться як наслідок слави його батька: до цього спричинився Всемогутній Бог, який нагородив нащадка його великого предка такими ж достоїнствами: зокрема, обдарував

його гідністю найпершої особи в православній церкві. Далі перераховуються інші заслуги князя, серед яких на четвертому місці згадується віра, чого, на думку автора, не може заперечити найбільший ворог. Наприкінці обґрунтовується думку про те, що становище і заслуги роду Острозьких є Божим даром. Тобто, недвозначно Острозькі підносяться до рівня монархів, влада яких традиційно освячена Богом³⁶.

Третю посвяту князеві зробив Іпатій Потій в польськомовній книзі “Оборона С. Синоду вселенського Флорентійського”, виданій 1603 р. у Вільні³⁷. Автор передмови (і посвяти) повідомляє, що він спочатку довго вагався, чи варто уславлювати свого володаря взагалі. Переконало ж його усвідомлення того, що кінцевою метою діянь є спасіння руського народу, для помноження Слави Божої. Далі І. Потій поскаржився князеві на те, що люди забули Бога, ганьблять свій народ, часто помиляються, а з обох сторін множить зло. Потім автор критикує князя (річ нечувана для панегіричних дедикацій!) за те, що з його волі вийшла друком “дуже фальшива” книга про Флорентійський собор, яка завдала шкоди авторитету І. Потія як митрополита. Проте, знаючи, що князь ревно стоїть при грецькій релігії, про що він здавна старався з великою пильністю, І. Потій несподівано стверджує, що та старожитна віра була вірою єдності з Римською Столицею. Начебто саме з огляду на це князь мав порозуміння з папою, за що мав благословення. Насамкінець автор (вкотре несподівано) став возвеличувати свої власні заслуги (зрозуміло, в третій особі) як митрополита.

Цікаво, що Іпатій Потій ще 1593 р. виокремлював князя в середовищі світських патронів церкви, “благочестивих” господарів, серед яких він – “напередвіще світлого релігії наше”, що визнається в суспільстві без всякого “похльбства”³⁸. 1597 р. володимирський владика прирівнював князя до сонму Володимира Хрестителя: “О презацное княжа! Леторосли благочестивая великого Володымера, крестившего Рускую землю!”³⁹. Вочевидь, згадані рефлексії суголосні пануючим уявленням про те, що Київ початку XVII ст. був продовженням Київа Володимира Великого⁴⁰. У згаданому листі І. Потій деталізує, у зв’язку з прагненням повернути князя в унійний процес, його становище протектора православ’я. Так, він говорить про великий тягар відповідальності, який лежить на плечах В.-К. Острозького – христоролюбивого і пресвітлого княжати (с. 137), на якого “...вся немаль Русь наша” оглядається. І. Потій підсилює далі своїм переконання в тому, що йому добре відомо про те, що сила князя в “зацности”, багатстві, можності, величі, достоїнності і поважності, що возвеличує його над багатьма, рівними перед смертю. Але він перевищує їх в іншому: позаяк йому належить велика Влада, він може повети за собою православних до союзу з Римом – богоугодної справи (“справити што-сь особливого и превлавног”), “што ты учинишь, и иные учиняшь” (с. 139).

У листі-відповіді Іпатія Потія Клірику Острозькому досить цікавими (і рідкісними для періоду кінця XVI ст.) є його оцінки Острозького відродження. Так, він іронічно говорить про високий рівень культури у світі, якого немає ані в Польщі, ані в Литві, ані в Русі, ані на Волині, проте не може закрити очі на те, що “прехвалный” “Колеюмь Острозьский” князя претендує на “зацность”, позаяк до нього кожний день стікаються для наук зі всього світу (с. 156). Не зміг вчений єпископ не згадати й Острозької біблії: “Библия ваша Острозьская недавно зь друку вышла”, їй потрібно вірити (с. 166). Отже, Біблія – єдине острозьке видання, яке викликало довіру І. Потія, інші ж, як відомо, мали у нього репутацію фальшивих і еретицьких.

Вочевидь, сам В.-К. Острозький мав підставу наголошувати (у листі до православних напередодні Берестейського собору, 24.06.1595 р.), що провідником християн визнають його самі вірні: правовірні християни, послухники святої східної церкви, браття

во Христі з великої християнської любові його “за начальника въ православію быти менятъ”, хоча сам він бачить своє місце рівного з іншими⁴¹. У посланні князь перелічує свої заслуги протягом життя на користь православної церкви: він примножував віру, виконував свою християнську повинність, розмножував Святе Письмо і книги, а також робив інші речі на похвалу Бога, “трудомъ и накладомъ своимъ служилъ и до конца богу”, “моѣми всѣми силами”⁴².

Так само, високо оцінювали “провідника” православ’я представники східної церкви. У посланні Ієремії II В.-К. Острозькому (1588 р.), основною темою якого є захист старого календаря, уміщене звернення: “Вельможному и правовѣрному, свѣтле преславному и православному пану і князю Острозькому, воєводѣ Киевському, маршалку... сыну о Святомъ Душѣ возлюбленному...”⁴³ – надто скромно.

Напередодні Берестейської унії на Русь часто звертався александрійський патріарх Мелетій Пігас. Так, у посланні 30.08.1596 р. мовиться: “Всеславному и велелѣпному, благочестивому же и православному государю и владыцѣ Острозькому воєводѣ Киевскому всесвѣтлому княжати Василию...”⁴⁴. Посланням до єпископа Гедеона Балабана 4.08.1597 р. князь разом зі львівським владикою, протосинкелом Кирилом Лукарісом був возведений в чин патріаршого екзарха; відтак у переліку трьох новопризначених екзархів він числиться як світська особа, на третьому місці. Помітно стриманішою є і форма звернення до князя: “всесвѣтлому княжати Василию”⁴⁵. У посланні М. Пігаса до князя 4.04.1597 р. застосована форма звернення, як у листі 30.08.1596 р. Зате у посланні, загально датованому 1597 р., патріарх докладно перелічує заслуги В.-К. Острозького: “Слышимъ о подвигахъ твоей державной главы совершаемыхъ для благочестія и за благочестіе православної церкви, украшаемой Божественною благодатію! О васъ носится такая слава поборничества за православіе, что по всей подсолнечной у всѣхъ воспѣвается ваше имя равное побѣдоносному вождю, т.е. какъ бы имя нѣкоего новаго и великаго Константина! За такіе подвиги да даруется Вамъ неувядаемая старость отъ Бога...”⁴⁶. Отримавши від князя в подарунок “красиву книгу” (вочевидь, Острозьку Біблію), того ж року патріарх дякує йому за працю на користь церкви: “...благодаримъ ваше княжество, что столько поборае за православіе, подобясь великому и равноапостольному Константину, съ которымъ наслѣдуете и небесное царство послѣ земного княженія”⁴⁷. Таким чином, авторитет і престиж князя в церкві визнано на рівні східного патріархату, що досягнуто возвеличенням до Константина Великого⁴⁸.

Афонські ченці зверталися до князя в посланні на Русь у зв’язку з відступництвом уніатів: “Благочестивому княжати Василию, поборнику церкви соборне православное, восточное вѣры, ... и всѣм христіаномъ православнымъ, отъ сана и чина господьскаго начальствуемого княземъ”. Далі йде перелік підданих та урядників, в якому лише після воєвод згадуються духовні єпископи (вочевидь, в очах афонських ортодоксів престиж ієрархії у зв’язку з унією різко упав)⁴⁹.

Православним письменникам XVII ст. довелося лише розвивати згадані мотиви⁵⁰. Наведені приклади ілюструють формування сакральних символів тогочасної України, серед яких почесне місце належало В.-К. Острозькому⁵¹.

Оцінки князя католицькими колами Речі Посполитої, а також римською курією, значно обережніші і виваженіші. Проте й вони не позбавлені пієтету. Після смерті С. Баторія В.-К. Острозький розглядався як один із вірогідних (вочевидь, все-таки, найменш вірогідних) кандидатів на польську корону⁵², що відзначив у своєму меморіалі апостольський дипломат, секретар нунція в Польщі Гораций Спаноккі. На його думку,

головною перешкодою для Острозького-кандидата є те, що він дотримується руського обряду і є головним прихильником православних. Католики навіть побоювалися, що, князь, прихильний до унії, поширить грецький обряд на всю польську державу⁵³. Схожою є характеристика князя в “Універсальних реляціях” італійця Д. Ботеро, який писав, що володар Волині та Поділля дуже багатий князь Острозький є главою “руської секти”⁵⁴.

Становленню уявлень про виняткову роль В.-К. Острозького в православній церкві сприяла і генеалогічна легенда роду, яка сформувалася саме в другій половині XVI ст. Тут варто нагадати, що сучасним уявленням про цю проблему передували не тільки тривалі дослідження, але й гострі наукові дискусії, а суперечка про походження князівських родів, яка тривала від середини XIX ст. до 30-х рр. XX ст., мала характер “генеалогічної війни”⁵⁵. Важливо, що одному з ініціаторів дискусії польському дослідникові Юзефові Пузині⁵⁶, який слушно і аргументовано наголосив на еволюції князівського прошарку в контексті політичної історії Великокого князівства Литовського, вдалося довести, що генеалогічні легенди, які були покликані до життя в досліджуваній період, відображали не так реальність, як особливості свідомості тієї доби. Тобто, можна припустити, що сам князь впливав на формування своєї генеалогічної легенди.

Сказане підтверджує дослідження Л. Соболева, спеціально присвячене генезі генеалогічної легенди Острозьких⁵⁷. Як йому вдалося з’ясувати, легенда активно формувалася, починаючи приблизно від 1574 р. – появи першої писемної згадки про походження роду у творі Я. Красинського “Польща”. Найбільш активно формували легенду Бартош Папроцький і Матвій Стрийковський. Відтак, найбільш активним для згаданого процесу був період 1578 – 1582 рр. Важливо не стільки те, що уявлення перших серйозних авторів легенди були, значною мірою, помилковими (наприклад, вони виводили рід від міфічного протопласти князя Дмитра Друцького, хоч і не сумнівалися в тому, що Острозькі походили від Рюриковичів – Мономаховичів), а передовсім, зв’язок обох з В.-К. Острозьким. Так, М. Стрийковський служив у двоюрідного Острозького князя Юрія Слуцького (обоє були співниками в кількох політичних та маєткових акціях), а Б. Папроцький міг бути свідком воєнних подій на Острожчині в другій половині 1570-х рр., які він детально описав у своєму творі⁵⁸. Проте, до 1578 р. остаточного варіанта легенди ще не існувало. Та й початкова версія, скоріше за все, Острозьких не дуже влаштовувала. Тому пошуки продовжувалися і, врешті, було знайдено більш престижну постать короля Русі князя Данила Галицького. Нова версія легенди, яка сформувалася у 1578/79 – 1581 рр., знайшла відображення у передмовах до острозьких друків. Саме в ній з’являється духовна складова: походження роду пов’язується з правителями – духовними символами Київської Русі та пізнішої доби.

Л. Соболев зробив спробу вмотивувати потребу створення нової версії генеалогічної легенди. На його думку, цього вимагала зміна в становищі самого В.-К. Острозького, який прагнув до політичного та духовного лідерства. Крім того, створення в Острозі культурного центру також сприяло зміцненню авторитету його власника і могло стимулювати певні його дії. Приналежність князя до роду “монарха і князя всієї Русі” Данила Галицького давала своєрідну ідеологічну основу для його прагнень на політичне і духовне лідерство⁵⁹.

Згідно з сучасними уявленнями, генеалогічна традиція роду, зафіксована сучасниками (передовсім, Б. Папроцьким та М. Стрийковським), була розвинута пізніше. Але найголовніше, що вона відповідає (враховуючи сучасний стан джерельної бази питання) дійсності: князі Острозькі походять від Василька Романовича, який

у 1281 – 1282 р. тримав Слонімське князівство і, можливо, Острозьке князівство початку XIV ст. Версії старих дослідників про те, що рід походить чи від Гедиміновичів, чи від Ізяславичів, чи від незначних вікінгів заперечується рядом джерел (наприклад, свідченнями Холмського пом'яника⁶⁰). За незначними відхиленнями, думки українських дослідників збігаються⁶¹. Лише польські історики дотримуються іншої версії. Проти цього виступають українські історики⁶².

Важливо, що князь В.-К Острозький, як і інші українські князі, прагне вивести своє коріння від могутніх князів киево-руської доби. Як наголосила Н. Яковенко, письменники кінця XVI – початку XVII ст., які проголосили волинські княжі роди прямими нащадками княжої доби, створили “речові докази” тяглості історично-генетичних традицій українського (“руського”) народу. Наголошування на спадкоємності із панівною династією Київської Русі не було примхою моди чи даниною гербоманії, а диктувалося, поза сумнівом, потребою утвердити своє право на історичну окремішність⁶³.

Ретельне вивчення сфрагістичних джерел також дозволяє дійти цікавих висновків. Як і у випадку з генеалогічною легендою, зображення герба Острозьких виокремлюється в гербівниках XVI ст.: наприклад, в гербівнику Б. Папроцького саме гербом цього роду розпочинається відповідна глава. На відміну від дослідників минулого, які в гербі Острозьких вбачали лише запозичення з польської геральдики, сучасні дослідники в основу поклали саме місцеві символи⁶⁴. На це вказують передовсім збережені сфрагістичні пам'ятки, які доводять, що, починаючи від печатки Данила Васильовича з Острога 1366 р., князі Острозькі використовували родовий знак у вигляді з'єднаних стовпом двох півмісяців, обернених “рогами” вниз до восьмипроменевої зірки. О. Однороженко відсуває навіть вживання згаданої традиції до 1350 р. К. І. Острозький вживав печатку зі згаданим символом, який розміщувався в готичному щиті. Королівським привілеєм 17.08.1522 р. князю Костянтину та його нащадкам було надано право вживати при використанні печатки червоний віск⁶⁵.

У другій половині XVI ст. родова геральдика Острозьких зазнає суттєвих змін шляхом поступової еволюції, яка закінчилася виробленням розвинутого (і сталого) геральдичного зображення. Не вдаючись у дрібніші деталі згаданого процесу, зазначу, що вже на печатці В.-К. Острозького 1551 – 1552 рр. зображено знак у вигляді стріли вістрям угору над півколом, між ним півмісяцем унизу розміщено знайому раніше зірку (тут простежується еволюція відомих раніше двох з'єднаних півмісяців у стрілу). На пізніших печатках зазнає еволюції і верхня частина герба, в якій з'являється князівська корона, а зірки зображуються то шести-, то восьми-, то навіть дванадцятипроменеві.

Найдавнішою друкованою версією герба В.-К. Острозького є зображення в працях М. Рея та Б. Папроцького (відповідно, 1562, 1574 та 1575 рр.)⁶⁶. Найрозвинутішим є, все-таки, зображення герба в острозьких друках, передовсім, “Азбуці”, “Біблії”, “Сказанні про антихриста” Стефана Зизанія та в “Октоїху”. Вони подають варіанти майже без суттєвих змін. Так, в чотиридільний щит вмонтовано: кінне зображення Святого Юрія, який влучає списом змія (руська Погоня); кінного лицаря з мечем (литовська Погоня); згаданий родовий знак Острозьких (стріла над півколом і півмісяцем із зіркою всередині); знак у вигляді перехрещеної стріли над півколом (родовий знак Слуцьких князів, на доньці яких Олександрі Семенівні Олельковичівні одружився К. Острозький). Розміщення гербових символів на щиті в спосіб поєднання двох пар, коли перша пара утворює “руський” блок з Погоні і старого родового герба Острозьких, а також розміщення блоку в горішній або правій половині щита, вивищують руські символи у порівнянні з литовськими (другий блок складався з литовської Погоні

і родового знака Слуцьких князів)⁶⁷. Уживання в печатках Острозьких та підписах формули “*Dei gratia*” (“З ласки Божої”) (ідеться, передовсім, про велику печатку В.-К. Острозького з написом “*Constantinus Constantini D[ei] G[ratia] Dux Ostrogiæ*”) фіксує богообраність княжого дому⁶⁸.

Полишаючи набоці інші деталі та відмінності горботворення, зазначу, що сфрагістичні та геральдичні символи доповнювали та в окремих аспектах розвивали генеалогічну легенду. Участь у цьому самого князя є безсумнівною.

2. Вірність східно-християнській еклезіальній ідентичності

На моє переконання, ретельніше дослідження острозької спадщини, дозволить чіткіше з'ясувати проблему ідентичностей української спільноти тієї доби. З одного боку, в ранньомодерний час переважала регіональна чи соціально-елітарна (корпоративна) ідентичність. Але ж, саме тоді князівські роди почали замислюватися над своїм походженням і, відтак, формувати генеалогічні легенди. Крім того, саме в горнилі протистояння католицизму та унії а також в боротьбі за рівноправність українсько-польських релігійних взаємин, генерувалася руська конфесійно-релігійна тотожність.

Щодо маркування національної ідентичності В.-К. Острозького, яке могло б бути заманіфестоване ним самим, то документальної фіксації такої досі не виявлено. Або ж, принаймні, до текстів В.-К. Острозького потрібно ставитися з відповідним розумінням. Наприклад, джерела фіксують увагу князя до вживання руської мови у справочинстві. Так, у листі до Криштофа Радзивілла від 25.05.1579 р. він скаржився на канцлера Я. Замойського, який вживав латинську мову у листуванні з прикордонною шляхтою. На думку київського воєводи, потрібно “по-старосвітському руською мовою і письмом писати, а не по-новосвітському”⁶⁹. Видається, йшлося по елементарне дотримання норм тогочасного справочинства (дослідникам добре відомо, що в XVI ст. справочинство українських воєводств, які входили до складу ВКЛ, було цілком руськомовним/кириличним). Хоча, з іншого боку, цитований факт є, до певної міри, унікальним.

На мою думку, найбільш плідним є аналіз текстів В.-К. Острозького під оглядом вивчення конфесійно-національної та еклезіологічної ідентичності. Так, наприклад, князь писав до сина Януша у вересні 1606 р. про права і старожитну релігію народу, з чого “...черпаємо славу і пам'ять предків, волю в сумліннях...”⁷⁰. Проведення ретельного текстологічно аналізу писемної спадщини князя уможливить нові висновки щодо форм вияву ідентичності В.-К. Острозького, адже він, на мою думку, був предтечею таких діячів, як Мелетій Смотрицький (саме М. Смотрицький в “Треносі” одразу після смерті Острозького акцентував національно-релігійну окремішність Київської/руської церкви)⁷¹.

Звернення до писемної спадщини В.-К. Острозького, яка налічує, за деякими підрахунками, декілька сот позицій (звичайно, дуже різних видів та типів)⁷², дозволяє прояснити досить складне питання про ступінь релігійності князя, а також про його еклезіальну свідомість.

Текстологічний аналіз листа князя В.-К. Острозького до Іпатія Потія від 21.06.1593 р.⁷³ (до якого було долучено пункти унії) показує, що для його візії церкви було властиве, передовсім, бачення православ'я як єдиного і правдивого у всій Христовій Церкві. Причому, це бачення не змогли порушити ні кризові явища в церковному житті Східної церкви і Київської митрополії, які фіксує автор листа, ні популярна під ту

пору в середовищі руського єпископату пропаганда регіональної, а не загальної ідеї об'єднання церков. На думку М. Мельника, В.-К. Острозький уперше продемонстрував нове бачення Східної церкви як Церкви-матері, що є, по суті, найстаршою спробою дефінування догматичної і соборної таємниці Церкви. Саме в такий спосіб князь прагнув окреслити догматичні підстави свого глибокого переконання про правдивість і винятковість православної церкви (ця патристична еклезіологічна категорія була дуже закоріненою в теологічному вченні про церкву на Сході; фактично, вона запозичена з визнання віри Константинопольського собору 1381 р.: “Єдина, Свята, Соборна і Апостольська” Церква)⁷⁴. Причому, князь відчуває відповідальність за свою церкву-матір нарівні з єпископами – церковною ієрархією (звернення до єпископа, який на рівні з князем постає сином Церкви-матері). Позиціюючи себе сином “матки нашею церкве ... восточної”, В.-К. Острозький виразно акцентує свою східну релігійну ідентичність. Водночас, він демонструє свою національно-релігійну ідентичність, приналежність до своєї старожитньої віри, “нашею релігію”, народу “русского”. Ілюстрацією високої еклезіальної культури В.-К. Острозького є нав'язування у вступній частині до християнського спасіння, як вищої ціни людських діянь, а також чітко виражене почуття відповідальності князя за загальне спасіння. Наприкінці листа він згадує про “боязнь помсти божой”. Дуже характерні і красномовні цитування Святого Письма (у листі розміщено чотири цитати, одна з них має вказівку на книги пророків).

Виразна і, водночас, висока еклезіологічна свідомість бачиться також у вступі листа, де князь формулює своє бачення високої ціни людського життя: кожна людина повинна за життя думати про “хвалу божу” з метою досягнення “спасенія свого”. До цього долучився і сам князь, хоча йому й заважали великі труднощі і тягарі “зовнішніх речей”, внаслідок чого він не вважає себе остаточним “милостникомъ и упражнителемъ альбо забавцою” хвали Божої. Однак, ще з давніх часів він усвідомлював свою християнську повинність, тепер та “хуть” аж ніяк не зникла, навпаки, вона “овшемъ ся распалаетъ”, що дозволяє йому бачити кризу східної христової церкви, а також шляхи до її подолання.

Автор також демонструє свою обізнаність з церковними канонами, позаяк вирішальну роль у вирішенні згоди церков покладає на єпископат, якому пропонуються конкретні кроки на шляху до укладення універсальної унії⁷⁵. Пригадуючи свої контакти з папою і римським легатом А. Поссевіном, князь акцентує свою роль у церкві (водночас, і роль світських, тобто, вірних церкви). У тексті помітні також часті цитати Святого Письма, одна з книг Пророків, загалом, Святе Письмо згадується п'ять разів⁷⁶.

Таким же багатим на згадані аспекти є і послання В.-К. Острозького до православного люду від 24.06.1595 р.⁷⁷, в якому він виступив гарячим прихильником канонічної непорушності православ'я і, водночас, жорстким критиком унії. Як і 1593 р., князь чітко маніфестує свою (і всієї руської церкви) приналежність до східної церкви: істинна мати свята “восточна” церква згадується на початку послання кілька разів. Вірні цієї церкви на території польської корони і ВКЛ є її синами, представниками єдиноправої віри, вони благочестиві і “хрестоімениті”, правовірні християни, духовні і світські. Цю істинну віру князь отримав у молодості від своїх благочестивих родичів (шляхом виховання), потім зміцнював віру і тепер він упевнений, що має користь від щедрого божественного милосердя. Через все своє життя він зберігав віру зі своєї християнської повинності. В.-К. Острозький також переконаний, що віра предків, отримана Божа благодать збережуть його до кінця життя. Далі він ще раз підкреслює правильність віри східної церкви: це віра в єдиного Бога, славимого в Трійці в іпостасі Отця і Сина

і Святого Духа, в ім'я якого хрестяться вірні, ця віра є істинною, бо була насаджена в Єрусалимі і звідти поширилася по світу.

Лист цікавий також насиченістю прикладів зі Святого Письма, зокрема, з життя та проповіді Ісуса Христа (усіх цитат – не менше дев'яти). Так, позиціюючи православних Речі Посполитої як приналежних до істинної християнської віри, В.-К. Острозький порівнює їх становище з малознаючими Бога татарами, невірними євреями, а також вірменами та ін., “закони” яких охороняються державою. Порівняння використовується для обґрунтування стійкості у вірі православних, які мають на охорону своїх “законів” більше прав, ніж згадані неправовірні. Закликаючи православних об'єднуватися і міцно стояти при своїй старожитній вірі, В.-К. Острозький чітко визначає мету: помноження “непорочного закону” віри, збереження благочестя, хвала Бога. Також проводиться думка, що боротьба за православну віру є повторенням Христових мук, мук перших християн, підкреслюється святість боротьби за віру, наслідування Христового терпіння, моління.

При оцінці релігійної діяльності князя варто враховувати особливості епохи, в якій він виховувався, жив і діяв. Так, вся сукупність релігійних та інших поглядів В.-К. Острозького та його особиста культура, його особливий статус в магнатсько-шляхетському соціумі Речі Посполитої зумовлювали його віровизнавальні уподобання. Світогляд князя формувався на теренах та в обстановці спільного проживання різних віровизнань, постійних релігійних конверсій, назагал, доволі толеранційних умовах Речі Посполитої. Відносний спокій часто порушувався в часи правління Сигізмунда III (зокрема, це часто робили члени Товариства Ісуса, які були впущені в межі держави), проте навряд чи згадані порушення впливали на загальне становище, в якому утиски віровизнавальних свобод могли легко спричинити громадянську війну. В.-К. Острозький був прихильником варшавської конфедерації (тобто, закону про дотримання міжконфесійних свобод) і, як один з небагатьох православних магнатів, захищав її на публічному форумі (вперше його виступ зафіксований на сеймі 1592 р., коли князь підтримав пропозицію покарання організаторів міжконфесійних заворушень). У таких умовах В.-К. Острозький зберігав загальну толеранційну поставу, хоч і був вірним православ'ю.

Запровадження Берестейської унії в спосіб державного патронату, за умов загального спротиву вірних, також розглядалося князем, як порушення віровизнавальних свобод. На цьому, властиво, будувався його розрахунок при укладенні союзу з протестантами. Як уважає Т. Кемпа, прагнучи внутрішньої реформи церкви, В.-К. Острозький йшов задля цього на деякі поступки протестантам, а також римо-католикам, зокрема, в організаційних питаннях⁷⁸. Можна припустити, що релігійна політика князя В.-К. Острозького була, в кінцевому рахунку, виваженою, позаяк в такий спосіб князеві вдавалося втілити в життя найбільш важливі завдання. Концепція загальної толерантності князя до інакочергових (так, він нікому не відмовляв у можливості християнського спасіння), вочевидь, не поширюється на його стосунки з унітатами.

3. Протектор українсько-білоруської православної церкви

Крім згаданого міфологізму, виокремлення та відзначення заслуг князя В.-К. Острозького перед православною церквою базувалося на ряді повноважень, які він мав у системі стосунків між державою та церквою Речі Посполитої. Більшість із них були

наслідком (а відтак, набували юрисдикційних підстав) пануючого права патронату. Отже, патрон (ктитор, фундатор) мав численні права, найважливіше – він впливав на обсадження церковних урядів передовсім, парафіяльних, намісницьких і монастирських, які знаходилися в його маєтках. Щодо церков, розміщених у численних маєтках князя, то в них він користувався звичним і зрозумілим правом патронату, який, до певної міри, зобов'язував патрона наділяти дану церковну одиницю засобами для існування, передовсім невеликим земельним наділом. Найвиразніше патрональне право проявилось після проголошення унії, коли в своїх маєтках князь не допустив жодного уніатського священика. Цікаво, що право патронату поширювалося і на єпископські уряди, передовсім на ті з них, котрі знаходилися в маєтках В.-К. Острозького. Проте, як буде показано нижче, права князя в цьому аспекті були значно ширшими.

1592 р. Сигізмунд III на прохання самого В.-К. Острозького видав для нього винятковий привілей, в якому зобов'язувався не надавати жодних вищих гідностей православної церкви без погодження з князем. Джерело, відоме лише за публікацією в православному “Апокризисі”, викликало справедливі сумніви дослідників щодо його автентичності. Як уважає Т. Кемпа, публікація в “Апокризисі” мала на меті ознайомлення з оприлюдненими матеріалами широких кіл громадськості, у тому числі й короля та його оточення, що є свідченням, радше, правдивості згаданого привілею⁷⁹. Крім того, з привілеєм був добре ознайомлений автор “Перестороги”: “За чим і великий король польський святобливої пам'яті княжати його милості привілеєм то злецив і поручив, аби преложоних духовних віри своєї завідував а за його залеченнем митрополії, єпископії роздавати людем віри і послушенства кгрецького обіцяв, яко ж і давав”⁸⁰. Тим більше, що існує маса документальних свідчень виконання князем досить широкого кола прерогатив.

Після Берестейських соборів у жовтні 1596 р., коли становище православної церкви в Речі Посполитій було досить хитким, роль В.-К. Острозького набула ще більшої висоти/значення. Передовсім, це знайшло виявлення в наданні йому чину церковного екзарха. Нагадую, що екзархом в Київській митрополії з 1589 р. був луцький і острозький єпископ Кирило Терлецький⁸¹. Ще одним відомим екзархом Київської митрополії був заблудівський протопоп Нестор Козьменич⁸².

Якщо К. Терлецького в чин екзарха поставив константинопольський патріарх Єремія II, то князя В.-К. Острозького – александрійський патріарх Мелетій Пігас. У посланні до Гедеона Балабана і всіх православних Русі 4.09.1597 р. він призначив трьох екзархів: львівського єпископа Гедеона Балабана, протосинкела Константинопольського патріархату, александрійського архімандрита Кирила Лукаріса і князя Василя-Костянтина Острозького (“Повелѣваемъ бытии екзархомъ престола вселенскаго Константинопольскаго тремъ...”). Водночас, повноваження екзархів окреслені дуже лаконічно: “...имъже всяку власть даемо даже до устроения митрополита же и епископовъ”⁸³. Як свідчить інший лист патріарха до князя, загально датований 1597 р., він вислав князеві спеціальну грамоту на місцєблостительство і екзаршество (так зв. “синкеллион” і “синкельскую грамоту”). Така ж грамота була вислана і Г. Балабанові. При цьому патріарх указав мету акції: “...въ случаетъ надобности, ты имѣль въ ней благословный поводъ защищать отеческія преданія, чтобы съ святыми отцами мы наследовали и небесное царство”⁸⁴. Про виконання В.-К. Острозьким обов'язків екзарха конкретних свідчень не збереглося: навіть не вдається простежити, чи величали його цим титулом на батьківщині. Та й прерогативи екзарха не були чітко окресленими (наприклад, чіткіше були окреслені повноваження екзархату К. Терлецького у 1589 р.⁸⁵). На мою думку, чин екзарха сприяв зміцненню

авторитету князя як протектора православ'я, а також був одним із моральних засобів виходу зі скрутної ситуації після 1596 р., у боротьбі проти унії.

На користь домінуючої в історіографії концепції про "оборонця і опікуна православ'я" говорить багато фактів. Ознаками ревності та опіки В.-К. Острозького над православною церквою є такі вагомні аргументи (чи групи фактів, які характеризують і основні напрямки його політики щодо православ'я): визнання його ролі монархами і патріархами (навіть римським папою і апостольськими дипломатами); визнання його заслуг вірними православної церкви; захист православних перед сваволею світської влади, в тому числі й церковних маєтків у конфліктах зі світською шляхтою; підтримка і захист православних братств, зокрема львівського; церковні і монастирські фундації (ідеться також про використання князем засад магнатсько-шляхетського патронату); підтримка православних церков поза межами власних володінь; вплив на номінацію церковної ієрархії, зокрема, найближчих владик; вплив на номінацію архімандритів та ігуменів великих монастирів; покровительство освіти і друкарства; боротьба проти унії.

Акцентую вплив В.-К. Острозького на номінацію ієрархії. За моїми даними, він здійснив вплив на вибори луцько-острозького, володимиро-берестейського, турово-пінського і львівського єпископів. Так, можна вважати доведеним факт посідання (переходу) 1585 р. Кирилом Терлецьким луцької і острозької кафедри внаслідок протекції князя В.-К. Острозького⁸⁶. Чи висував князь свого кандидата на луцьку кафедру після смерті К. Терлецького у 1607 р., невідомо. Збереглося свідчення, що після номінації на кафедру уніата Євстахія Малинського, 2.06.1607 р. протестували проти цього сеймові депутати Волинського воеводства, зокрема князь Андрій Козика⁸⁷. Позаяк на волинських сеймиках домінували клієнти князя, можна припустити його причетність до цієї акції. Відомо також, що номінований єпископ був двоєженцем, тому місцевий шляхетський соціум його довго не сприймав. Питання обговорювалося на волинському сеймику у вересні 1607 р. Велика група шляхти на чолі з воеводою Янушем Заславським (майбутнім спадкоємцем острозької спадщини) протестувала проти номінанта. Його противником був також і Януш Острозький. Справа затвердження єпископа тягнулася до 1609 р.⁸⁸

Найбільш красномовним і підтвердженим документально є на сьогодні факт протекції В.-К. Острозького під час номінації в 1593 р. на володимирську кафедру Іпатія Потія⁸⁹. Цікаво, що в жалуваній грамоті Сигізмунда III Іпатієві Потію 4.03.1593 р. говориться, що володимирське владиттво надано І. Потієві "за причиною" В.-К. Острозького. П. Жукович, який коментував подію, наголосив, що князь одночасно пропонував І. Потію і киево-печерський монастир, який належав померлому єпископові М. Хребтовичу-Богуринському⁹⁰. Прагнучи надати І. Потієві володимирсько-берестейську єпархію, а також зробити його ієрархом православної церкви, В.-К. Острозький керувався, зрозуміло, найвищими духовними мотивами⁹¹.

Ще в 1552 р. В.-К. Острозький сприяв номінації на пінську єпархію архімандрита Лещинського монастиря Макарія Євлашевського, батька новгородського підсудка Теодора Євлашевського, автора відомої хроніки. У згаданій хроніці і фіксується патронат князя⁹². 1973 р. В.-К. Острозький вдруге здійснив вплив на обсадження місцевої кафедри, спричинившись до номінації Кирила Терлецького⁹³. Залишається нез'ясованим вплив князя на номінацію на пінське владиттво Леонтія Пелчицького, після переходу у 1585 р. Кирила Терлецького в Остріг (зокрема, на це не вказує королівський привілей для Л. Пелчицького від 7.10.1585 р.⁹⁴). Після смерті Л. Пелчицького у 1595 р. В.-К. Острозький протегував на пінське владиттво свого ставленика Дениса Слобоцького,

але католики домоглися номінації прихильного до унії Іони Тоголя⁹⁵. Протекторами номінації виступили митрополит М. Рагоза і єпископи І. Потій та К. Терлецький, які водночас висунули на полоцьку архієпархію іншого прихильника унії – Германа/Григорія Загоровського, що відбулося також всупереч протекції князя⁹⁶. Єпископів-уніатів протегував також М.К. Радзивіл.

Прагнення впливу В.-К. Острозького на обсадження львівсько-кам'янецької кафедри фіксується лише в останній період його життя. Після смерті Гедеона Балабана 1.03.1607 р. князь надіслав листа львівському братству, в якому підтримав кандидатуру на місцеву кафедру унівського архімандрита Ісайї Балабана⁹⁷. Як відомо, всупереч передбаченням, був номінований Є. Тисаровський, який пообіцяв перейти в унію, але несподівано залишився у православ'ї. У грамоті на єпископство серед патронів номінанта В.-К. Острозький, зрозуміло, не згадується⁹⁸. Цікаво, що в колізію щодо виборів львівського єпископа був заангажований митрополит Іпатій Потій⁹⁹.

Жодним чином не простежується роль князя в номінації холмських єпископів, а також будь-які його контакти з цією єпархією¹⁰⁰. Це ж стосується і Перемишльської єпархії, за винятком питання про вплив князя на єпископа Михайла Копистенського в його стосунку до унії¹⁰¹.

Джерела проливають світло на участь князя в номінації митрополита Михайла Рагози. Так, вірогідність цього допускав ще М. Коялович¹⁰². Навпаки, П. Жукович вважав, що, крім членів віленського православного братства, митрополита обирали лише православні сенатори ВКЛ, до яких князь не належав¹⁰². Т. Кемпа не має сумніву в тому, що В.-К. Острозький разом з Теодором Скумином-Тишкевичем вплинув на вибір митрополита¹⁰⁴. Зрозуміло, що після смерті у 1599 р. Михайла Рагози князь не мав жодних шансів впливати на вибір уніатських митрополитів.

Щодо монастирських номінацій, то найбільш яскравим прикладом є Києво-Печерський монастир. Щоправда, за винятком відомої номінації і затвердження Єлисея Плетенецького, вплив В.-К. Острозького на вибір печерських архімандритів був не дуже успішним і продуктивним. Яскравим доказом сказаного є, передовсім, невдала спроба посадити на архімандрію печерського монаха Сильвестра Єрусалимця, після затвердження у 1574 р. Мелетія Хребтовича Богуринського. Не допомогло навіть особисте звернення князів Острозького і Ходкевича до Стефана Баторія у 1575 р. Відтак, 10.11.1576 р. король затвердив повторно і остаточно Мелетія Хребтовича¹⁰⁵. На жаль, не підтверджується поки що документально вплив князя на номінацію на печерську архімандрію Никифора Тура у 1593 р.

У літературі давно повторюється загальне положення про те, що В.-К. Острозький опікувався понад 600 церквами та 20 монастирями¹⁰⁶. Прикметно, що один із перших прижиттєвих оглядачів діяльності князя, анонімний автор "Перестороги", писав про те, що князь мав у своїх володіннях "єпископію острозькую", уфундовану і "опатренную" маєтностями, а також монастирі¹⁰⁷. Отже, згадана традиція була лише розвинута в пізнішій історіографії. Наприклад, Т. Кемпа уточнює, що йдеться, правдоподібно, про кількість святинь в маєтках князя¹⁰⁸. На мою думку, сучасний стан джерел не дозволяє ні спростувати, ні навіть уточнити згадану цифру. Більш реальним є з'ясування кількості церков у складі Луцько-Острозької єпархії, яка майже повністю знаходилася в маєтках князя. За даними В. Колбука, який майже винятково користувався матеріалами Теодоровича, Луцька унійна єпархія станом на 1772 р. обіймала 45 намісництв, 1236 парафій, 34, 2 тис. кв. км.¹⁰⁹ У зв'язку зі станом джерел до історії єпархії, цю цифру неможливо уточнити для XVI – початку XVII ст. Сьогодні прояснена ситуація лише з маєтками

кафедри. Луцька і Острозька єпархія була (як і Володимирсько-Берестейська) однією із найбагатших адміністративних одиниць митрополії. За моїми підрахунками, кафедра мала в часи урядування єпископа Кирила Терлецького близько 50 одиниць володінь¹¹⁰. Проте кількість церков у цих маєтках була набагато меншою.

Як з'ясував Л. Соболев, якихось документальних даних про те, що князь у 50-60-х рр. переймався внутрішніми проблемами церкви, не існує. Його взаємостосунки з духовенством обмежувалися фактично виконанням адміністративних обов'язків київського воєводи та володимирського старости. Лише на початку 70-х рр. (фактично, з 1571 р.) з'являються дані про пожертви В.-К. Острозького монастирям, які розміщувалися на території його володінь. Аналіз джерел дозволив Л. Соболеву дійти висновку, що ігумени згаданих монастирів почали звертати увагу князя на те, щоб легалізувати їх "стародавні" права за нових умов, коли ситуація змінилася після включення українських земель до складу Корони¹¹¹. Водночас, В.-К. Острозький вперше висловлює стурбованість загальним станом церкви та мораллю духовенства¹¹². Крім того, як патрон Пінської і Турівської кафедри, князь уже в 1577 р. і 1578 р. намагається заборонити світським урядникам брати мито з підданих місцевого єпископа Кирила Терлецького, а також прагне врегулювати сплату церковного податку¹¹³. На думку Л. Соболева, у другій половині 1570-х рр. В.-К. Острозький ще не мав реальних важелів управління, які б дозволяли йому здійснювати ефективний вплив на найважливіші інституції церкви¹¹⁴.

Як воєвода київський, В.-К. Острозький приділяв чималу увагу святиням, особливо монастирям, Києва і Київщини, а також їх матеріальному забезпеченню. Так, 12.06.1572 р. він сприяв Золотоверхо-Михайлівському монастирю повернути ґрунти, відібрані зем'янином М. Панкевичем¹¹⁵. З дозволу воєводи 1586 р. було засновано слободу при Софійському монастирі¹¹⁶. 27.03.1588 р. у листі до київського намісника князя М. Вороньцького князь вказував на неприпустимість завдання образ та збитків в митрополичих маєтках¹¹⁷. 14.03.1591 р. переяславському старості Янові Чирському (а також старостинським урядникам) було заборонено втручатися в духовні справи¹¹⁸. 10.11.1592 р. князь подав позов на володимирського єпископа і печерського архімандрита Мелетія Хребтовича, у справі наїзду на садибу митрополичого священника Захарії (церква Св. Спаса на Берестові) і пограбування печерських монахів¹¹⁹. Щоправда, В.-К. Острозький мав напружені стосунки з київською міською громадою¹²⁰. Ситуація ускладнилася після 1596 р., позаяк уніатів підтримував король Сигізмунд III. Своєю чергою, антунійні акції князя підтримував у Києві вїйт Я. Балака¹²¹.

Неведу ще кілька прикладів, які яскраво характеризують ктиторську діяльність князя щодо конкретних церков і парафій. 27.05.1592 р. В.-К. Острозький надав грамоту для карпатського села Мала Тухля (ідеться про маєтки на території Перемишльської землі Руського воєводства, які належали Тарновським і склали посаг дружини князя Софії), в якій у рамках фундації вїїтвства (солтиства) надано дозвіл місцевому священику будувати церкву з відповідним земельним забезпеченням¹²². Цікаво, що збереглась інформація про такі ж надання князя для сусідніх сіл Хитар, Топорець, Плав'є, Волосянка, Либохора, Вижня Рожанка, Оравка та Тисовець, які входили до складу Сколівського ключа¹²³. Зберігся ще один документ, який доповнює акцентовані аспекти діяльності В.-К. Острозького на Перемишльщині: у відповідь на звернення православних підданих його маєтків Мирятин і Розбаря 16.06.1593 р. він наказав орендареві цих сіл Л. Огінському, щоб дотримувався звичай, за яким церковна десятина мала сплачуватися руському священикові "грецького закону" о. Карпу, а не "лядському" попу "закону римського"¹²⁴.

17.04.1592 р. В.-К. Острозький у відповідь на скаргу священика Сави Миколаївської церкви Острога, віддав розпорядження щодо захисту церкви та її прадавніх фундацій від поборів збірника податків Василя Боровицького. 10.07.1597 р., у відповідь на скаргу священика цієї ж церкви о. Данила, князь став на захист церкви від сваволі місцевих бояр¹²⁵. Згадані акти були облятовані в луцьких гродських книгах у 1634 р. з метою обґрунтування майнових володінь Миколаївської церкви¹²⁶.

* * *

Говорячи про релігійну діяльність князя, варто визнати, що він, як і будь-яка земна людина, не був позбавлений помилкових дій. Деякі з них були просто фатальними: так, саме В.-К. Острозький сприяв переходові на луцьку кафедру Кирила Терлецького (1585 р.) і обсаженню володимирської кафедри Іпатієм Потієм (1593 р.), які виявилися ініціаторами унії і, відтак, віросповідальними “відщепенцями”. На мою думку, непоступливість (навіть злість) князя у віровизнавальних питаннях пояснюється усвідомленням ним згаданих прорахунків, що не могло не впливати на лінію його поведінки¹²⁷. М. Чубатий, який зробив спробу аналізу допущених Острозьким помилок, вважав, що помилковим було з його боку ототожнення двох уній: політичної Люблінської і церковної Берестейської¹²⁸.

Назагал, аналіз неадекватних учинків діячів доби Берестейської унії може дати досить продуктивні результати¹²⁹. Припускаю, що й творці унії (тобто, противники князя В.-К. Острозького) допустились серйозних прорахунків. Сподіваючись на підтримку польської влади, ініціатори унії явно недооцінили глибини православного консерватизму та відданості традиції. Усвідомлюючи унійні прагнення польсько-католицького табору, уніатські владики наївно сподівались, що новоутворена церква, використовуючи свій статус легітимності в польській державі, змусить католицьку державу відмовитися від колонізаторських задумів і стане тим самим надійним заборолом проти денационалізації. Як відомо, цього не сталося: у літературі давно констатовано, що в Речі Посполитій XVII – XVIII ст. уніатська церква продовжувала залишатись меншшвартисною і неповноцінною. Потрібно було не менше двох століть, щоб уніатська церква довела суспільству свою національну сутність та життєздатність.

¹Зберігся ряд цікавих думок щодо згаданого феномена, які належать М. Грушевському. Так, саме М. Грушевський обґрунтував положення про те, що тогочасний український національний рух проходив під релігійно-церковним знаком, а “релігійне гасло” неодноразово виступало замість національних і політичних “кличів”. Інший цікавий висновок ученого стосується загальної оцінки періоду: XVI – XVII ст. він вважає часом боротьби за національну церкву. – Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні // Грушевський М. Духовна Україна. Збірка творів. – К., 1994. – С. 64-65, 41.

²Я звертав на це увагу в статті з історіографії братств. – Тимошенко Л. Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії. Історіографічний аспект // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. редактор М. Крикун. – Львів, 2006 – 2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. Вип. 15 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 256-257.

³Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r. – Lwów, 1933. Книга вирізнялася цілою низкою новаторських підходів, передовсім, у річищі трактування передумов унії. Наприклад, відзначалися чіткі зовнішні фактори: прагнення католицької Польщі вирвати православний Схід з-під залежності Москви і Константинополя, а також прагнення католицького кліру

заволодіти маєтностями православної церкви. До зовнішніх причин додавалися внутрішні: криза православної церкви, зокрема у догматично-релігійній сфері, „зледащіння” ієрархії та кліру. Інакше було потрактовано зв'язки Київської митрополії з Константинополем: реформи Єремії 1588 – 1589 рр. не мали суттєвого впливу на прискорення унійного рішення (тут автор погодився з М.Грушевським); з іншого боку, єпископат не дуже прагнув визволитися з-під залежності патріархів.

⁴ Див.: Likowski E. *Unia Brzeska (1596)*. – Poznań, 1896.

⁵ Ідеться про так зв. антунійні акції на Волині Северина Наливайка, від яких постраждав Кирило Терлецький. За деякими даними, втрати К. Терлецького визначалися сумою в 100 тис. флоринів. У літературі дискутується питання про можливу причетність до цих акцій князя В.-К. Острозького. – Див.: Плохий С. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К., 1989. – С. 53, 71; Леп'явко С. Козацькі війни XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996. – С.177, 178, 184.

⁶ Lewicki K. *Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r.* – S. 209-210. Принагідно додам, що в джерелах існує чимало згадок і натяків на ті чи інші хвороби князя, які часто його переслідували. З огляду на те, що він прожив довге життя, нічого надзвичайного тут немає. На мою думку, хвороби В.-К. Острозького не мали визначального впливу на його діяльність.

⁷ Див.: Заїкін В. [Рец.] Lewicki Kazimierz: *Książę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 r.* – Lwów, 1933 // *Записки Чину Св. Василя Великого*. – Львів, 1935. – Т. VI. – Вип. 1-2. – С. 382-385.

⁸ Chodyncki K. [Рец.] Lewicki Kazimierz: *Książę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 r.* – Lwów, 1933 // *Kwartalnik Historyczny*. – 1934. – S. 958-978.

⁹ Chodyncki K. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370 – 1632*. – Warszawa, 1934.

¹⁰ Див., напр.: Тимошенко Л. Життєпис та діяльність Перемишльського єпископа Михайла Копистенського // *Київська старовина. Науковий історико-філологічний журнал*. – К., 2003. – № 1. – С. 144-145; його ж. Нерозгадана загадка Берестейської унії // *Історія релігій в Україні. Матеріали VIII Міжнар. круглого столу / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії*. – Львів, 1998. – С.264-265; його ж. Справа про фальшування документів Берестейської унії: нові джерельні матеріали // *Дрогобицький краєзнавчий збірник / ДДПІ ім. І. Франка*. – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С. 337-347. На це вказує і масштабна кампанія опору підготовці унії, яку князь організував, починаючи з кінця 1594 р. – Див.: Дмитриев М. В. *Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595 – 1596 гг.* – М., 2003 (Труды исторического факультета МГУ: Вип. 22; Сер. II, Исторические исследования: 7). – С. 169 і далі.

¹¹ Заїкін В. К вопросу о положении православной церкви в польском государстве в XIV – XVII вв. (Kazimierz Chodyncki. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370 – 1632*. Warszawa, 1934). – Варшава, 1935; Заїкін В. [Рец.] Chodyncki Kazimierz. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370 – 1632*. Warszawa, 1934 // *Kwartalnik Historyczny*. – 1934. – S. 923-936.

¹² Lewicki K. [Рец.] Chodyncki Kazimierz. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370 – 1632*. Warszawa, 1934 // *Kwartalnik Historyczny*. – 1934. – S. 936-950.

¹³ Kempa T. *Dzieje rodu Ostrogskich*. – Toruń, 2002; ten że. *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. – Toruń, 1997.

¹⁴ Kempa T. *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549 – 1616) wojewoda wileński*. – Warszawa, 2000; Kempa T. *Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*. – Toruń, 2007. Дослідник є також автором книги про Острозьку академію і друкарню (Kempa T. *Akademia i drukarnia ostrogska / Biblioteka “Wołania z Wołynia”*. – Т. 46. – Biały Dunajec-Ostróg, 2006).

¹⁵ Chynczewska-Hennel N. *Swiadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozacczyni od schyłku XVI do połowy XVII wieku.* – Warszawa, 1985. – S. 118-126.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 6. – К., 1995. – С. 480-483; його ж. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці // Грушевський М. С. *Духовна Україна. Збірка творів.* – С. 178-181 (тут М. Грушевський у невеликому підрозділі про Острозьку академію дозволив собі присвятити аж чотири сторінки для аналізу діяльності князя, які мають характер дуже суб'єктивних оцінок).

¹⁷ Krajcar J. *Konstantine Basil Ostrozkij and Rome in 1582 – 1584 // Orientalia Christiana Periodica.* – Rome, 1969. – N 35. – P. 210.

¹⁸ Halecki O. *Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej.* – Т.1. – Lublin, 1997. – S. 216, 220. У другому тому своєї праці дослідник характеризує діяльність князя у зв'язку з Берестейською унією, проте найважливіші висновки щодо оцінки постаті він наводить у своїх статтях.

¹⁹ Див.: Melnyk M. *Zagadnienia soteoriologiczne widziane w świetle projektu unii Konstantego Ostrogińskiego // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* – Т. 4: *Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość /* Pod red. St. Stępnia. – Przemysł, 1998. – S. 97-142.

²⁰ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад Марії Габлевич, під ред. Олега Турія. – Львів, 2000. – С. 183, 184, 186.

²¹ Дмитриев М.В. *Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595 – 1596 гг.* – М., 2003 (Труды исторического факультета МГУ: Вып. 22; Сер. II, Исторические исследования: 7). – С. 235.

²² Яковенко Н. Топос “з'єднаних народів” у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.* – К., 2002. – С. 234-239.

²³ Згаданий аспект слушно акцентовано: Tretiak J. *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii Brzeskiej.* – Kraków, 1912. – S. 79-80; Ісаєвич Я. Д. *Літературна спадщина Івана Федорова.* – Львів, 1989. – С. 117-123.

²⁴ Див. текст твору в оригіналі і перекладі сучасною російською мовою: Немировский Е. Л. *Иван Федоров и его эпоха. Энциклопедия.* – С. 27.

²⁵ Там само. – С. 30-31.

²⁶ Мицько І. *Иван Федоров: життя в еміграції.* – Острог, 2008. – С. 76, 121 (прим. 145).

²⁷ Вишенский И. *Сочинения / Подготовка текста, статья и комментарии И.П.Еремина.* – М.-Л., 1955 (Литературные памятники). – С. 16.

²⁸ Там само. – С. 34. Див. у коментарях дискусію про час написання “Поради”. – С. 297-301. Як уважає автор, твір був написаний після укладення Берестейської унії, але до смерті князя. Інформація ж про його смерть відноситься дослідниками до смерті сина князя.

²⁹ *Острозька Біблія: Вступи, гравюри, дослідження // Острозька Біблія /* Опр. та пригот. до друку ермн. арх. др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Т. 77. – Львів, 2005. – С. 12.

³⁰ Див.: Ісаєвич Я. Д. *Літературна спадщина Івана Федорова.* – С. 139-140.

³¹ Яковенко Н. Топос “з'єднаних народів” у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності). – С. 236.

³² Див. обіжник Г. Балабана 8.11.1585 р.: *Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis* (далі – MCSL). – Leopoldis, 1895. – Т. 1. – N 79. – S. 111.

³³ І. Шевченко, який нарахував п'ять поصات літературних творів князеві, вважає, що саме В.-К. Острозькому за цим показником належить перше місце з-посеред вищої знаті. За ним ідуть його сини і князь Михайло Вишневецький. Цікаво, що дослідник пригадав лише одну посьвату,

зроблену церковному ієрархові (йдеться про митрополита Михайла Рагозу): 1591 р. львівське братство присвятило йому своє видання греко-слов'янської "Просфонеми". – Див.: Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Автор. перекл. з англ. М. Габлевич. Під ред. А. Ясіновського. – Львів, 2001. – С. 170.

³⁴ Передмову з посвятою майже повністю передрукував С. Голубев. – Голубев С. Матеріали для історії западно-руської церкви (Приложение к 1-му тому сочинения: Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники). – Т.1. – К., 1883. – С. 145-148.

³⁵ Передрук: [Зизаній Стефан]. Казаньє Сѣго Кирилла Патріархи ієр[8]с[а]лимського, ѡ а[н]тіхристѣ и знакахъ его, з розширеніємъ наѣки противъ ересей розъныхъ // Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Видавдр. Кирило Студитський. – Т.І. – Львів, 1906. – С. 31-200. Книга була видана руською і польською мовами. Ім'я автора уміщене в кінці передмови: "Слуга и богомолецъ Стефан Зизаній. Слова Божого проповідник". Посвята В.-К. Острозькому уміщена в стародруці на с. 1 зв. Подаємо в адаптованій транскрипції: "Ясно Освецоному Пану а Пану Константину Констанитоновичу. В святому хрещенні Василю, княжати острозькому Воеводи київському, Маршалкові землі Волинское, Старості Володимирському. і проч.". Там само. – С. 32. Цікаво, що у передмові автор восхваляє також великого гетьмана Костянтина Івановича Острозького.

³⁶ Там само. – С. 34, 35.

³⁷ Твір підписаний ректором віленського руського колегіуму Петром Федоровичем, але традиційно атрибутується І. Потієві. – Obrona S. Synodu Florenckiego powszechnego. Dla prawowiernej Rusi. Napisana przez Piotra Fiedorowicza w Wilnie Collegium Ruskiego J.M.X. Metropol. Kiowskiego Rectora. Wydana od Gelasiusa Rusowskiego Archimandryty Wilenskiego. W Wilnie. Roku Pańskiego 1603. Книга має дві передмови, обидві непагіновані. Перша підписана віленським архимандритом Геласієм Русовським, друга – Петром Федоровичем, тобто, Іпатієм Потієм. Саме в другій передмові уміщена дедикація В.-К. Острозькому, зі вказівкою його князівського стану і найвищого з його урядів – воеводи київського.

Цікаво, що через рік у Вільні вийшла і руськомовна версія твору. – Див. передрук у перекладі сучасною українською мовою: [Митрополит Іпатій Потій]. "Оборона Флорентійського собору восьмого проти фальшивого [собору], недавно виданого ворогами з'єдинення – у Вільні – 1604 року" / Зі староукр. мови перекл. пок. о. А. Великий, ЧСВВ // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*. – Vol. XV. – Fasc. 1-4. – Romae, 1996. – P. 396-459. На відміну від видання 1603 р., руськомовне видання дедиковане князеві Янушеві Острозькому. Воно має точну дату – 27. 07. 1604 р. Автор передмови пояснює, що й це видання він хотів присвятити старшому роду ("дідичеві") Острозьких, щоб він там, у своїй "Острозькій столиці" контролював своїх професорів-друкарів і карав їх помилки. Але, знаючи його "чеснотливу й богобоязливу вдачу, що правду радо слухає", а також те, що правду часто викривляють "донощики" князя, а отже, щоб не викликати на себе більшого гніву В.-К. Острозького, автор присвятив книгу Янушеві. – Там само. – С. 400.

³⁸ *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590 – 1600)* (далі – DUB). – Romae, 1974. – N 43. – P. 76.

³⁹ Потій І. Лист до князя Костянтина Костянтиновича Острозького від 3 червня 1598 року // *Українські гуманісти епохи Відродження*. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 135.

⁴⁰ Такого висновку дійшов І. Шевченко на підставі аналізу латиномовної поеми Яна Домбровського "Дніпрові Музи". – Див.: Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Автор. перекл. з англ. М. Габлевич. Під ред. А. Ясіновського. – Львів, 2001. – С. 134. Український переклад твору здійснив М. Литвинов: *Українські гуманісти епохи Відродження*. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 200-221. Див. дискусію Н. Яковенко про автора твору: Яковенко Н. Латина на службі киево-руської історії ("Самонае Воруыстенідіс",

1620 рік) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – С. 272.

⁴¹ DUB. – N 47. – P. 83-84.

⁴² Там само. – P. 84.

⁴³ Мальшевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской церкви. – К., 1872. – Т. 2. Приложение III. – № 2. – С. 93.

⁴⁴ Мальшевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской церкви. – К., 1872. – Т. 2. Приложение. – № XVI. – С. 28.

⁴⁵ Там само. – № XVII. – С. 66.

⁴⁶ Там само. – № XXI. – С. 73.

⁴⁷ Там само. – № XXV. – С. 77-78.

⁴⁸ Найбільшого рівня возвеличень і панегіричних порівнянь досяг, все-таки, З. Копистенський, який (щоправда, вже задовго після смерті князя) явно переоцінював державницькі та військові заслуги князя В.-К. Острозького. Так, він прирівняв його до візантійського імператора Василя Македонянина (866-886), а також знаменитого патріарха і богослова Фотія (бл. 820 – бл. 891), в часи урядування яких відбувся VII Вселенський собор у Констанці. Далі автор згадує ще й поборника католицизму і захисника православ'я патріарха Андроніка II Палеолога (1260 – 1332). – Копистенський З. Паліодія // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність, поезія, драматургія, белетристика. – К., 1987. – С. 104.

⁴⁹ Мальшевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской церкви. – К., 1872. – Т. 2. Приложение. – № IV. – С. 44.

⁵⁰ Ідеться, передовсім, про “Пересторогу”, автор якої присвятив В.-К. Острозькому цілий сюжет (Пересторога // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність, поезія, драматургія, белетристика. – С. 28-29), а також пізнішу “Паліодію” Захарії Копистенського., в якій князеві також відведено цілий підрозділ (Копистенський З. Паліодія // Там само. – С. 102-17).

⁵¹ Див. про сакральні символи XVII ст. докл.: Яковенко Н. Символ “богохранимого града” у київській пропаганді 1620 – 1640-х років // MEDIAEVALIA UCRAINICA: ментальність та історія ідей. – К., 1995. – Т. IV. – С. 52-75.

⁵² Про князя, як вірогідного кандидата на польський престіл, говорили турки ще в 1573 і 1574 рр., маючи на меті схилити його на свій бік. – Див.: Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – S. 66; Соколов Л. Генеалогическая легенда рода князей Острожских // Славяноведение. – 2001. – № 2. – С. 40.

⁵³ Див.: Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 – 1690 / Wyd. E. Rykaszewski. – Т. 1. – Berlin-Poznań, 1864. – S. 460; Великий А. Українське християнство. Причинки до історії української церковної думки. – Рим, 1969. – С.132-133; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – S. 195.

⁵⁴ Тимошенко Л. Православний схід Європи в описах італійського гуманіста Джованні Ботеро (кінець XVI ст.) // Res Historyka / Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej / Red. Henryk Gmiterek. – Т. 27. – Lublin, 2009. – S. 35.

⁵⁵ Див. актуалізацію проблеми: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2-ге, перегл. і випр. – К., 2008. – С. 91-92; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 509-510.

⁵⁶ Див. його праці: Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświzskiego // Miesięcznik Heraldyczny. – 1911. – R. 4. – S. 6-15, 43-47, 74-82; ten że. W sprawie Fedka Nieświzskiego // Miesięcznik Heraldyczny. – 1912. – R. 5. – S. 18-26, 58-85; ten że. Danilo, ks. turowski, ostrogski, chelmski i jego potomstwo // Miesięcznik Heraldyczny. – 1931. – R. 10. – S. 251-254.

⁵⁷ Соболев Л. Генеалогическая легенда рода князей Острожских // Славяноведение. – 2001. – №2. – С. 31-44.

⁵⁸ Там само. – С. 36-37.

⁵⁹ Там само. – С. 42.

⁶⁰ Саме ретельні дослідження пом'яників привели до думки про походження Острожських від волинських Мономаховичів. – Див.: Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острожські // Мицько І. Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 9-17.

⁶¹ Див. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – С. 510; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. – С. 92-94.

⁶² Див., напр.: Войтович Л. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського) // Княжа доба: Історія та культура. – Вип. 1. – Львів, 2007. – С. 45-58.

⁶³ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. – С. 84.

⁶⁴ Див.: Назаренко Є. Герб Острожських і початок геральдичної поезії в Україні // Знак. – 2000. – Ч. 22. – С. 3; його ж. Зображення герба Острожських на книгах і архітектурних пам'ятках // Знак. – 2001. – Ч. 24. – С. 5; Помазан І. Інтерпретація герба князя Костянтина Костянтиновича Острожського в деяких зразках української поезії кінця XVI – початку XVII ст. // Знак. – 2000. – Ч. 22. – С. 4-5; Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 10-33.

⁶⁵ Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст. – С. 17.

⁶⁶ Ідеться про праці: Rej M. Zwierzyniec. – Kraków, 1562, 1574; Paprocki V. Panosza, to jest wystawienie panów i paniąt ziem ruskich i podolskich. – Kraków, 1575.

⁶⁷ Там само. – С. 28-29.

⁶⁸ Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі “De bello Ostrigiano” (1600 рік) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – С. 177.

⁶⁹ Цит. за: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики. 1569 – 1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог-Львів, 2002. – С. 77.

⁷⁰ Kempa T. Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – S. 259.

⁷¹ У XIX ст. митр. Євгеній (Болховітін) і М. Коялович стверджували навіть, що нібито згаданий вище лист-сповідь К. Лукаріса спричинив написання М. Смотрицьким “Треносу”. Згадане припущення спростовується листом М. Смотрицького до К. Лукаріса 21.07.1627 р., у котрому автор “Треносу” повідомляє, що якби він знав про лист Лукаріса раніше, то, очевидно, кардинально змінив би спрямованість твору, чи навіть узагалі б його не публікував. – *Litterae Episcoporum Historiam Ucraine Illustrantes (1600 – 1900)* / Ed.P. Athanasius G. Welykyj OSBM. – Vol. I: 1600 – 1640. – Roma, 1972. – P. 134-135.

⁷² Згадану статистичну інформацію передав мені усно київський дослідник І. Тесленко. За моїми даними, в різний час було опубліковано більше 50 листів, послань, грамот, протестацій та ін. зразків документального матеріалу, який належить В.-К. Острожському.

⁷³ АЗР. – Т. IV. – № 45. – С. 63; DUB. – N 8. – P. 17-19.

⁷⁴ Пор. у листі князя: “...нашое церкве святой соборной и апостольской восточной”. – DUB. – N 8. – P. 17. Melnyk M. Zagadnienia soteorilologiczne widziane w świetle projektu unii Konstantego Ostrogskiego. – S. 98-99.

⁷⁵ На мою думку, М. Мельник перебільшує, коли говорить про те, що князь покладає на єпископів незвичну роль у церкві, прирівнюючи їх діяння до Божої волі. – Melnyk M. Zagadnienia soteorilologiczne widziane w świetle projektu unii Konstantego Ostrogskiego. – S. 106.

⁷⁶ Метод текстології давньоруських текстів, який передбачає виявлення та аналіз біблійних цитат, має назву центонно-парафразного методу, або методу біблійних “змістових ключів”. Згадана методика реконструкції змісту і значення текстів має на меті розкриття прихованого змісту старослов’янського нарративу. Дослідження біблійних та ін. церковно-релігійних цитат, розміщених у тесті на визначальних позиціях, є досить важливим. Крім того, важливим є розкриття прихованого семантичного підтексту, який визначається контекстом уривку Св. Письма, з котрого взята цитата. Тобто, на основі співвіднесення цитати і її біблійного контексту, можна зрозуміти зміст прочитаного твору. Цікаво, що Р. Піккіо, який розробив дану методику, припускав, що й давньоруський книжник, який побачив дану цитату, також подумки відновлював екзегетичний контекст і в такий спосіб краще розумів зміст прочитаного (дане твердження видається мені перебільшенням). – Див.: Піккіо Р. Функция библейских тематических ключей в литературном коде православного славянства // Піккіо Р. *Slavia Orthodoxa: Литература и язык*. – М., 2003. – С. 431-465. Див. також: Данилевский И.Н. *Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов*. – М., 2004. – С. 57-59; Алексеев А.А. *Текстология славянской Библии*. – СПб., 1999. – С. 8-29, 197. Крім прихильників згаданого методу, існують і його критики.

⁷⁷ Див. останню публ. послання: DUB. – N 47. – P. 82-87.

⁷⁸ Kempa T. *Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*. – S. 67.

⁷⁹ Kempa T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. – Toruń, 1997. – S. 99.

⁸⁰ *Пересторога // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність, поезія, драматургія, белетристика*. – С. 29.

⁸¹ К. Терлецький був піднесений до гідності екзарха митрополії (старшим над всіма єпископами) грамотою патріарха Єремії II 14 серпня. – АЗР. – Т. IV. – № 21. – С. 29.

⁸² Відомий з джерел 1578 р., Нестор Козьменич був одним із найвидатніших діячів православної церкви на Підляшші (Берестейська частина Володимиро-Берестейської єпархії). Зокрема, він був причетний до книгодрукування Івана Федорова в Заблудві. Брав участь у Берестейському соборі 1594 р. Як екзарх Київської митрополії вперше згадується в документах львівського собору 1595 р. У документах Берестейського православного собору у жовтні 1596 р. підписувався як заблудівський протопоп. Вважається, що до гідності патріаршого екзарха Н. Козьменич був піднесений після 1596 р. Наприклад, він згадується як екзарх у джерелах 1602 р. – Див.: Mironowicz A. *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*. – Białystok, 1991. – S. 70-71, 94-96, 115-117, 238-240.

⁸³ Мальшевский И. *Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской церкви*. – Т. 2. – № XVIII. – С. 66.

⁸⁴ Там само. – № XXV. – С. 78.

⁸⁵ Тимошенко Л. *Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри // Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII – XIX wieku / Red. A. Gil / Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*. – Т. 5. – Lublin, 2009. – S. 193-211.

⁸⁶ Див.: Lewicki K. *Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r.* – S. 48; Kempa T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. – S. 98.

⁸⁷ Арх. ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – № 144. – С. 370.

⁸⁸ Див. докл.: Бірюліна О., Довбищенко М. *Забуті імена української історії: шляхетська родина Єло-Малинських // ДКЗ. – Дрогобич, 2005. – Вип. IX. – С. 488-490.*

⁸⁹ Див. наступні джерельні свідчення: DUB. – N 6. – P. 14-16; Арх. ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – № 87. – С. 777. Зокрема, про це говорив сам князь у листі до М.Х. Радзивила 14.01.1593 р. –

Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – S. 99.

⁹⁰ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – СПб, 1901. – С. 106.

⁹¹ Див. про докл.: Савицький І. Іпатій Потій. Єпископ володимирський і митрополит київський. Часть перша: Єго душ пастирська діяльність до часу вступлення на престол митрополитичий // Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія. – Львів, 1914. – С. 48-50.

⁹² Див.: Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego, nowogrodzkiego podsędk [1546 – 1604]. – Warszawa, 1860. – S. 24-25.

⁹³ Див.: Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – S. 99; Тимошенко Л. Єпископ Кирило Терлецький: родовід і початок духовної кар'єри // ДКЗ. – Вип. ІХ. – 2005. – С. 207.

⁹⁴ Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 70 (1582 – 1585). – Мінск, 2008. – № 184. – С. 253.

⁹⁵ Archiwum Domu Sapiehów. – Т. І: 1575 – 1606. – Lwów, 1892. – N 144. – S. 113-115.

⁹⁶ АЗР. – Т. ІV. – № 85, 86. – С. 118-119.

⁹⁷ АЗР. – Т. ІV. – № 170. – С. 257-258. Оригінал грамоти зберігається: ЦДІАУЛ. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 410. – Арк. 1-4.

⁹⁸ Там само. – № 174. – С. 261-262.

⁹⁹ Див. докл.: Кметь В. Львівський єпископ Єремія (Тисаровський) у “Життєписах” сучасника // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 70-72.

¹⁰⁰ Див. найновіші дослідження історії Холмської єпархії: Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. – Lublin-Chełm, 1999; ten że. Chelmska diecezja unicka 1596 – 1810. Dzieje i organizacja. – Lublin, 2005; Skoczylas I. Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Sławia Unita w Rzeczypospolitej. – Lublin, 2008.

¹⁰¹ Див. праці з історії проблеми: Добрянский А. История епископов трех соединенных епархий, Перемышльской, Самборской и Саноцкой от найдавейших времен до 1794 г., по источникам сочиненная. – Львов, 1893; Соневицький Л. Український єпископат Перемишльської і Холмської єпархій в XV – XVI ст. // Аналекта OSBM. – Romae, 1954. – Vol. II (VIII). – Fasc. 1-2. P. 23-64; Romae, 1956. – Fasc. 3-4. – P. 348-392; Bendza M. Prawosławna Diecezja Przemyska w latach 1596 – 1681. Studium historyczno-kanoniczne. – Warszawa, 1982; Тимошенко Л. Життєпис та діяльність Перемишльського єпископа Михайла Копистенського // Київська старовина. Науковий історико-філологічний журнал. – К., 2003. – № 1. – С.132-156.

¹⁰² Коялович М. О. Литовская церковная уния. – Т. І. – СПб., 1859. – С. 60.

¹⁰³ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – СПб, 1901. – С. 47.; АЗР. – Т. ІV. – С. 96.

¹⁰⁴ Акт номінації опублікований: АЗР. – Т. ІV. – № 19. – С. 26. Див.: Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – S. 98.

¹⁰⁵ Див. докл.: Kempa T. Rywalizacja o Ławrę Peczerską w Kijowie między prawosławnymi a unitami w końcu XVI i na początku XVII wieku // Prygląd Wschodni. – 2003. – Т. VIII, Z. 32. – S. 836.

¹⁰⁶ Див.: Митр. Іларіон. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. – С. 48.

¹⁰⁷ Пересторога // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність, поезія, драматургія, белетристика. – С. 28.

¹⁰⁸ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – S. 96.

¹⁰⁹ Kołbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. – Lublin, 1998. – S. 33, 35, 41-42.

¹¹⁰ Тимошенко Л. Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри. – С. 196-197.

¹¹¹ Соболев Л. Генеалогическая легенда рода князей Острожских. – С. 41. Ідеться про грамоту монастирям Дубна 30.03.1571 р. – Переговский В. И. Бывшие православные монастыри в г. Дубне // Волинские епархиальные ведомости. – 1880. - № 28-29. – С. 1270-1271.

¹¹² Дмитриев М. В. Православие и реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой. – М., 1990. – С. 111.

¹¹³ Ідеться про лист В.-К. Острозького 27.04.1577 р. турівському наміснику Григорію Зорі та писарю Семену Німільському з урядниками, а також лист князя 30.11.1578 р. до тих же урядників. – Ульяновський В. Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова. – К., 1992. – С. 110 (№ 7); С. 112-113 (№ 16).

¹¹⁴ Соболев Л.В. Князь К.-В. Острожский как лидер “русского народа” Речи Посполитой. – Автореферат дис. ... канд. истор. наук. – С. 19.

¹¹⁵ АЗР. – Т. III. – 1848. – № 57. – С. 163.

¹¹⁶ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – № 87. – С. 533. Див. також: Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: Миська Влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 77.

¹¹⁷ АЮЗР. – Т. 1. – № 185. – С. 219-220.

¹¹⁸ АЗР. – Т. IV. – № 30. – С. 41.

¹¹⁹ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов (далі – ОДА). – Т. I. – Спб., 1897. – № 145. – С. 66-67; MCSL. – N 258. – S. 402-405.

¹²⁰ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: Миська Влада і самоврядування. – С. 211.

¹²¹ Там само. – С. 227.

¹²² Див.: Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові: 1233 – 1799. – К., 1972. – № 730. – С. 364-365; Купчинський О. Забута грамота Костянтина-Василя Острозького для карпатського села Мала Тухля // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Т. I. – Львів, 1995. – С. 148-149.

¹²³ Площанский В. М. Некоторые села Галицкой Руси // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русской Матицею. – Львов, 1870. – Вып. 2. – С. 76-78; Рареє F. Skole i Tucholszczyzna. – Lwów, 1891. – S. 31; Купчинський О. Забута грамота Костянтина-Василя Острозького для карпатського села Мала Тухля. – С. 148.

¹²⁴ Головацкий Я. Львовское ставропигийское братство и князь Острожский // Временник института ставропигийского с месяцесловом на год простой 1867. Год издания четвертый. – Львов, 1866. – № 15. – С. 84.

¹²⁵ Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения ОИДР. – 1847. – № 4. – С. 139-140.

¹²⁶ Облята аналізованих джерел через тривалий час після згаданих подій, викликала справедливі сумніви дослідників в їх автентичності. Зокрема, були піддані критиці й інші дані щодо володіння Острогом та його церквами князями Острозькими в XV ст., які навів А. Перлштейн. – Див.: Kniaziowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypetią, Dnieprem, Siniuchą, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni- Opowiadana historyczne, heraldyczno-genealogiczne i obyczajowe W. Rulikowskiego i Z.L. Radzimińskiego. – Т. I. – Kraków, 1880. – Kniaziowie. – S. 15-17.

¹²⁷ Щоправда, згадане припущення не вдається поки що підтвердити джерельним матеріалом.

¹²⁸ Чубатий М. Вказ. праця. На жаль, крім реалістичних ноток аналізу, відомий історик допустив у своїй статті закиди на адресу князя, які межують з гіперкритицизмом. Так, князь

Острозький не зміг штовхнути свій народ проти “своєї протимосковської родової традиції..., себто по лінії солідарності України з Європою. ...своєю боротьбою проти Берестейської унії пхнув українську націю на шлях духового хаосу, який завів Україну під крила Москви... Саме ж рід Острозьких – “світильник православ’я” - розплився в польським морі”. – Там само. – 1958. – Ч. 143. – 9 серпня.

¹²⁹ Принаймні, такий аналіз здається мені більш продуктивним, ніж акцентування негативних наслідків Берестя в контексті простеження альтернатив унії. – Див.: Дмитриев М.В., Заборовский Л.В., Турилов А.А., Флоря Б.Н. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в. – Ч. II: Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события. – М., 1999 (Библиотека Института славяноведения РАН. 12).

Леонід Тимошенко.

Виняткова роль князя В.-К. Острозького в православній церкві (формування уявлень, східна еклезіальна ідентичність та магнатська протекція в умовах річпосполитського права патронату).

Малодосліджені аспекти релігійної діяльності князя В.-К. Острозького розглядаються крізь призму формування уявлень про його виняткову роль в православній церкві, відданість східній еклезіальній ідентичності, реалії виконання функцій протектора православ’я в умовах річпосполитського права патронату. З’ясовуються суперечності в діях князя, розкривається його насправду видатна роль в історії та долях православної церкви Східної Європи.

Leonid Tymoshenko.

The exclusive role of the Prince V.-K. Ostrogskiy in the Orthodox Church (the formation of ideas, the eastern ecclesiastical identity and the magnate patronage by the right of patronage in the Polish–Lithuanian Commonwealth).

Little known aspects of the religious activity of the prince V.-K. Ostrogskiy through the prism of the formation of the ideas about his exclusive role in the Orthodox Church, the devotion to the eastern ecclesiastical identity, the realities of the function performing as a protector of Orthodoxy by the right of patronage in the Polish–Lithuanian Commonwealth are considered. The contradictions in the actions of the prince are analyzed, his truly outstanding role in the history and in the destinies of the Orthodox Church of Eastern Europe is revealed.